

Оригинални научни рад

Примљено: 1. 2. 2015.

Ревидирана верзија: 1. 11. 2015.

Одобрено за штампу: 28. 6. 2016.

UDK 159.922.74

ПОЈАМ СМРТИ ИЗ УГЛА ДЕТЕТА^a

Миљана Спасић*

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за психологију,
Ниш, Србија

miljanaspasic@gmail.com

Апстракт

У раду је приказано истраживање које је имало за циљ да испита начин на који деца поимају смрт и визуелну представу смрти код деце. Истраживање је обухватило 60-оро деце узраста 5, 6 и 7 година и њихове родитеље. Испитиване групе деце биле су уједначене по полу и узрасту. Такође, прикупљени су подаци о искуству детета са смрћу и потпуности породице из које потиче. У поступку испитивања примењени су *Интервју о смрти за децу* (Slaughter & Griffiths, 2007) и цртеж детета на тему „Смрт”. Релације су испитане Ановом, Т-тестом и Пирсоновим коефицијентом корелације. Добијени резултати показују да начин на који деца поимају смрт зависи од њиховог узраста, па тако седмогодишњаки имају зрелије разумевање смрти у односу на петогодишњаке и шестогодишњаке. Анализом цртежа деце утврдило се да се деца разликују у визуелном представљању смрти. Деца су на својим цртежима углавном приказивала усамљене фигуре умрлих особа, сцене сахране, споменике, гробље, ковчеге, лобање и сцене убиства, односно особе које се међусобно убијају ножем или пиштољем. Резултати истраживања делимично се поклапају са теоријским и емпиријским претпоставкама о начину на који деца поимају смрт и визуелној представи смрти од стране деце.

Кључне речи: поимање смрти, визуелна представа смрти од стране деце, деца.

CONCEPT OF DEATH FROM CHILD'S PERSPECTIVE

Abstract

The purpose of the study presented in this paper is to examine the way children perceive death and children's visual presentations of death. The study includes 60 children aged 5, 6 and 7 years old and their parents. The studied groups of children have

---

^a Рад је настао у оквиру пројекта „Индикатори и модели усклађивања породичних и пословних улога” бр. 179002, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

* Студент докторских студија.

been equally divided by gender and by age. Data were also collected about the child's experience with death and completeness of their families. The interview about death, for children (Slaughter & Griffiths, 2007) and the children's drawings on the theme of "death" were used in the process of collecting the data. The relationships were tested with the ANOVA, T-test and Pearson's correlation coefficient.

The results of the research show that the way children perceive death correlates with their age; therefore, the 7-year olds have a more mature understanding of death compared to the 6-year olds and 5-year olds. The analysis of the children's drawings shows that the children had different visual presentations of death. The children showed mostly lonely dead people, funerals and scenes of murder on their drawings.

The research results are partially consistent with the theoretical and empirical assumptions about the way in which children perceive death.

Key words: understanding of death, children's visual presentations of death, children.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Једно од дечијих питања на које родитељи често немају прави одговор јесте „Шта је смрт?“. Прва реакција родитеља на реч *смрт* уверава децу да је то нешто што је страшно и о чему се не сме говорити. Међутим, иако разговор изостаје, у дечијим главама остаје мноштво питања без одговора. Шта је смрт, ко умире и зашто, да ли ће и оно само можда умрети и шта се дешава са људима након смрти – само су неке од непознаница које захтевају објашњење. Препуштена сама себи, деца покушавају да уклопе ту непознаницу у свој мисаони свет. Покушавајући то, она долазе до различитих објашњења условљених карактеристикама њиховог мишљења. Међутим, циљ је остварен и ова објашњења ће привремено одложити борбу са страхом да ће можда и њихови родитељи, свемоћни заштитници, умрети.

Објашњење појма смрти деци захтева познавање основних карактеристика дечијег мишљења и то је основа од које морамо поћи. Наиме, предшколско дете има одлично памћење и брзо усваја информације из спољашњег света (Кондић и Видановић, 2011). Међутим, незрелост и неискуство чине да много тога од онога што је усвојило погрешно разуме. У функцији егоцентризма, који је нормалан за овај узраст, дете претпоставља да свако и све дели иста искуства као и оно. Једна од најважнијих карактеристика дечијег мишљења је анимизам, по коме су ствари и животиње обдарене осећањима и интенцијама људских бића сличних њему, представља погодан тло за јављање многих страхова, како реалних тако и нереалних. Занимљиво је уочити да са узрастом детета долази до промене у врсти страха. Мања деца се боје конкретних ствари као што су пас, миш, док са развојем интелектуалних способности, односно маште и апстрактног мишљења, почињу да се боје и замишљених ствари – казне, болести, освете, смрти (Кондић, 1992).

Када говоримо о развоју појма смрти код деце, важно је најпре споменути рад Марије Нађ (Nagy) из 1948. године. Она је уочила да постоје три фазе у развоју дечијег концепта смрти. Прва фаза траје до пете године и одликује се порицањем постојања смрти. Друга фаза траје од пете до девете године и карактерише је персонификација смрти. Последња фаза почиње након девете године живота и тада деца увиђају да је смрт универзална и коначна. Нађ је (1948) сматрала да се ове фазе смењују тачно одређеним редоследом и да се свака заснива на потпуном овладавању претходне фазе. Пролазак кроз фазе може трајати дуже или краће, зависно од индивидуалних карактеристика самог детета.

У даљим истраживањима концептуалног и когнитивног развоја, Барбара Кејн (Kane, 1979) обавила је интервју са 122-оје деце узроста између 3 године и 12 година. Дескриптивном анализом открила је повезаност развоја дечијег концепта смрти са Пијажеовим (Piaget, 1960) фазама когнитивног развоја. Захваљујући добијеним резултатима, Кејн је (1979) креирала свој теоријски приказ дечијег развоја концепта смрти у три фазе. У оквиру прве фазе, која одговара преоперационалном нивоу, мишљење детета је егоцентрично и магијско, те деца смрт виде као једну врсту одвајања. У другој фази, која одговара фази конкретних операција, деца у почетку доживљавају смрт као конкретну и изазвану спољашњим факторима да би касније увидела да смрт настаје као последица одређених унутрашњих процеса. У последњој фази, која одговара нивоу формалних операција, сада већ као адолесценти могу размишљати о смрти на апстрактном нивоу, што им омогућава спекулисање и формирање хипотеза у односу на уопштени концепт постојања.

Утицај искуства деце са смрћу на њихово поимање смрти био је такође предмет истраживања. Међутим, резултати су били контрадикторни. Једна група истраживања показала је да су деца која су имала искуства са смрћу показивала зрелије разумевање смрти (Kane, 1979; Jay et al., 1987, према Cuddy-Casey & Orvaschel, 1997). Друга група истраживања указала је на негативну повезаност ових двеју варијабли (Cotton & Range, 1990, према Cuddy-Casey & Orvaschel, 1997), док је трећа група указала на одсуство повезаности искуства са разумевањем смрти (Townley & Thornburg, 1980).

МЕТОДОЛОГИЈА

Проблем и циљеви истраживања

Комплексност појма смрти, али пре свега и тешкоћа његове операционализације, учинили су да ова област дечијег развоја буде недовољно истражена, о чему нам сведочи мали број истраживања која су се бавила овом темом. Међутим, развој појма смрти код деце,

као неминовне чињенице живота, представља битан аспект њиховог развоја и стога захтева додатно проучавање и истраживање. У складу са тим, главна идеја овог рада јесте испитати начин на који деца поимају смрт. Визуелно представљање смрти од стране деце био је још један аспект проучавања, као својеврсне допуне разумевања начина на који деца поимају смрт. Ради добијања потпуније слике узели су се у обзир и узраст и пол детета, искуство детета са смрћу и потпуност/непотпуност породице из које потиче, као чиниоци за које се претпоставља да би могли утицати на формирање концепта смрти.

Специфични проблеми истраживања могу се одредити као:

- Испитати повезаност начина на који деца поимају смрт и визуелне представе смрти од стране деце;
- Испитати разлике између деце у разумевању појединих супкомпонената смрти (неминовност, универзалност, иреверзибилност, престанак функционисања биолошких процеса, узрочност);
- Испитати повезаност начина на који деца поимају смрт и визуелне представе смрти са контролним варијаблама (узраст и пол детета, искуство детета са смрћу, потпуност/непотпуност породице).

Варијабле

- *Поимање смрти* – смрт се поима као биолошки догађај који се неминовно догађа свим живим бићима и узрокована је неповратним престанком функционисања организма, операционално се дефинише преко *Интервјуа о смрти за децу* (Slaughter & Griffiths, 2007).

- *Визуелна представа смрти* може се одредити као начин на који деца посматрају, односно виде смрт. Цртеж детета омогућава да сазнамо како деца виде свет око себе, како је он конструисан у њиховом унутрашњем свету. Због тога, дечији цртеж пружа могућност да откријемо како различита деца замишљају смрт јер свако дете има своје виђење овог појма, што је уочила и Марија Нађ (1948).

Контролне варијабле

- *Пол*: мушки и женски.
- *Узраст*: 5, 6, 7 година.
- *Искуство* – да ли је дете доживело губитак блиске особе или кућног љубимца или није.
- *Потпуност/непотпуност породице* – да ли дете живи у породици са оба родитеља или само са једним (оцем или мајком). Операционално се одређују преко упитника који се задаје родитељима.

Инструменти

Интервју о смрти за децу – Death interview for children (Slaughter & Griffiths, 2007). Интервју се састоји од 7 питања на која деца дају своје слободне одговоре. Ових седам питања покривају пет супкомпоненти тако да се прво и друго питање односе на супкомпоненту неминовност, треће питање на супкомпоненту универзалност, четврто и пето на неповратност, шесто на супкомпоненту нефункционалност (престанак функционисања биолошких функција) и седмо на супкомпоненту узрочност. Једна од ставки гласи: „Шта све може да умре?”. Одговори се оцењују у распону од 0 до 2 поена у зависности од карактеристика самог одговора детета. Минимални резултат који дете може постићи је 0, а максимални 10 бодова. Применом методе интерне конзистенције утврђена је поузданост инструмента *Интервју о смрти за децу* и она износи $\alpha = 0,55$ на узорку од 60-оро деце, што је испод границе тражене поузданости. Можемо претпоставити да је ниска поузданост последица малог броја ставки које чине скалу.

Цртеж детета – требало је да деца нацртају своју асоцијацију на појам „Смрт”, односно добила су следећу инструкцију: „Нацртај смрт”.

Упитник за родитеље – одговори на питања из упитника информишу нас да ли је дете имало искуства са смрћу (смрт блиске особе или кућног љубимца) и да ли живи у потпуној/непотпуној породици. Упитник су попуњавали родитељи.

Узорак

Узорак је пригодан и чини га 60-оро деце и њихови родитељи. Деца су подељена према полу тако да су од укупног броја половина дечаки, а другу половину чине девојчице. Испитаници су подељени и с обзиром на узраст (5, 6 и 7 година) тако да се у свакој старосној групи налази по 20-оро деце. У овом истраживању 76,7% деце од укупно 60-оро није имало искуства са смрћу, док је једна трећина деце, односно 23,3% укупног узорка, имала искуства са смрћу. Троје деце потиче из непотпуне породице, што чини 5% од укупног узорка. У сва три случаја као разлог непотпуности породице наведен је развод родитеља. Остала деца потичу из потпуних породица.

Поступак истраживања

Истраживање је спроведено у просторијама вртића и школа. Испитивање са децом било је индивидуално, а родитељи су упитнике попуњавали код куће. Родитељи су дали писмену сагласност за учешће свог детета у истраживању.

У поступку обрађивања резултата коришћени су дескриптивни статистички показатељи: аритметичка средина, стандардна деви-

јација, а у поступку закључивања ANOVA и Т-тест за утврђивање разлике испитиваних варијабли и Пирсонов коефицијент корелације за испитивање повезаности између испитиваних варијабли. Један део податка квалитативно је анализиран.

РЕЗУЛТАТИ

У Табели 1 приказани су дескриптивни показатељи (аритметичка средина, стандарна девијација и распони) варијабле поимања смрти.

Табела 1. Приказ дескриптивно-статистичких података на супкомпонентама инструмента Интервју о смрти за децу

Table 1. Overview of descriptive statistics on the subcomponents of the instrument Interview of death for children

Супкомпоненте	N	AS	SD	Мин.	Макс.	Теоријски мин.	Теоријски макс.
Неминовност	60	1,71	0,64	0,00	2,00	0	2
Универзалност	60	1,36	0,86	0,00	2,00	0	2
Иреверзибилност	60	1,68	0,56	0,00	2,00	0	2
Нефункционалност	60	1,13	0,72	0,00	2,00	0	2
Узрочност	60	0,78	0,55	0,00	2,00	0	2
Разумевање смрти	60	6,68	2,03	1,00	10,00	0	10
Укупан резултат							

Дескриптивна анализа резултата добијених применом инструмента *Интервју о смрти за децу* на целом узорку показала је да су резултати испитаника на супкомпонентама *нефункционалност* и *узрочност* ближи минималним резултатима, а резултати на супкомпонентама *неминовност*, *универзалност* и *иреверзибилност* ближи су максималним резултатима. Укупни резултат који су испитаници остварили ближи је максималној вредности, односно већи број деце на зрелији начин разуме смрт.

Применом Т-теста за зависне узорке утврђено је да не постоји статистички значајна разлика у разумевању супкомпонената смрти *неминовност* ($AS = 1,72$, $SD = 0,64$) и *иреверзибилност* ($AS = 1,68$, $SD = 0,07$), $t(59) = 0,33$, $p = 0,742$), као ни између *универзалности* ($AS = 1,37$, $SD = 0,86$) и *нефункционалности* ($AS = 1,13$, $SD = 0,74$), $t(59) = 1,78$, $p = 0,08$. Између свих осталих (*неминовност/универзалност*, *неминовност/нефункционалност*, *неминовност/узрочност*, *универзалност/узрочност*, *иреверзибилност/нефункционалност*, *иреверзибилност/узрочност*, *нефункционалност/узрочност*) постоји статистички значајна разлика $t(59) > 3,3$, $p < 0,05$, односно између *универ-*

залности и иреверзибилности, где је $t(59) = -2,64$, $p < 0,05$. Аритметичке средине за сваку супкомпоненту смрти налазе се у Табели 1.

Један од истраживачких циљева био је испитати повезаност начина на који деца поимају смрт са узрастом и полом детета, искуством детета са смрћу и потпуношћу породице из које потичу. Међутим, како само троје деце потиче из непотпуне породице, ова контролна варијабла није била укључена у анализу. Повезаност наведених варијабли испитана је Пирсоновим коефицијентом корелације, а резултати су приказани у Табели 2.

Табела 2. Корелација између варијабле поимања смрти и контролних варијабли (узраст, пол, искуство са смрћу, потпуност/непотпуност породице); (Пирсонов коефицијент корелације)

Table 2. Correlation between variables understanding of death and the control variables (age, gender, experience with death, complete / incomplete family); (Pearson correlation coefficient)

	Узраст	Пол	Искуство
Разумевање смрти (Укупан резултат)	0,335**	-0,04	0,12
Статистичка значајност	0,009	0,75	0,33

** < .01

На основу резултата уочавамо да постоји статистички значајна корелација између начина на који деца поимају смрт и узраста деце. Применом Пирсоновог коефицијента није пронађена статистички значајна повезаност између начина на који деца поимају смрт и контролних варијабли – пол и искуство детета са смрћу.

Табела 3. Разлике у начину на који деца поимају смрт с обзиром на њихов узраст (ANOVA)

Table 3. The differences in perceiveing death between children of different age (ANOVA)

	F статистик	Разлика AC	Статистичка значајност
5 година		-1,65	0,008
7 година			
5 година	5,19	0,05	0,93
6 година			
6 година		-1,7	0,006
7 година			

** < .01

Са циљем проверавања између којих старосних група постоји статистички значајна разлика у поимању смрти, примењена је статистичка техника ANOVA. На основу резултата закључује се да

постоји статистички значајна разлика у разумевању смрти између деце различитог узраста, па тако деца са седам година имају зрелије поимање смрти од деце која имају шест и пет година.

Анализа дечијих цртежа на тему „Смрт” показала је да се деца разликују у визуелном представљању смрти и да су на својим цртежима углавном цртала лобање, сцене сахране, сцене убиства, ризичне ситуације (пад у провалију), као и емоције повезане са смрћу (тужно Сунце, тужна лица). Међутим, важно је уочити да су деца различито прихватила инструкцију да нацртају „Смрт”. Сви седмогодишњаци су прихватили да цртају на тему смрти. Од 20 шестогодишњака, половина је нацртала мотиве који су повезани са темом смрти, а друга половина је одбила да црта на задату тему и цртала је по сопственом избору. У групи петогодишњака свега петоро деце нацртало је цртеж у складу са траженом темом. Често су деца одбијала да цртају на задату тему зато што, како су сама рекла, не умеју да нацртају „Смрт”.

Упоређивањем цртежа деце и нивоа разумевања појма смрти уочено је да у групи шестогодишњака постоји повезаност ових варијабли тако да деца која су манифестовала нижи ниво поимања смрти нису цртала оно што се од њих захтевало. С друге стране, деца која су имала зрелије разумевање смрти цртала су у складу са задатом темом. Код петогодишњака и седмогодишњака није уочена повезаност поимања смрти и цртања на задату тему.

Оно по чему се цртежи седмогодишњака разликују од цртежа остале деце јесте комплексност самог цртежа. Док се на цртежима петогодишњака и шестогодишњака могу уочити усамљене фигуре или сцене на којима је представљена борба између две особе, на цртежима седмогодишњака доминира емоција која се манифестује кроз израз лица фигуре или кроз атмосферу дочарану различитим тужним мотивима.

И дечаци и девојчице су смрт углавном представили у виду умрле особе или гроба. Ипак, уочено је да су на цртежима неколико дечака биле присутне насилне сцене смрти и да су били нешто креативнији у односу на девојчице и на својим цртежима, између осталог, представили „Кућу смрти” и „Зид смрти”.

Сви седмогодишњаци, без обзира на искуство са смрћу, на својим цртежима представили су смрт, и то тако што су најчешће цртали споменике, гробље или сахрану. Од петоро шестогодишњака који су имали искуства са смрћу, смрт је нацртало двоје. Из групе деце која нису имала искуства са смрћу, смрт је на свом цртежу представило њих осморо. Троје петогодишњака имало је искуства са смрћу, а двоје ју је кроз своје цртеже и представило. Од преостало седамнаесторо деце, која нису имала искуства са смрћу, троје ју је нацртало.

С обзиром на то да само три детета од 60-оро деце потиче из непотпуне породице, ова варијабла није се узела у разматрање.

ДИСКУСИЈА

Сагледавањем добијених резултата уочава се да је разумевање појединих аспеката смрти за децу представљало озбиљну потешкоћу. Неминовност и иреверзибилност су супкомпоненте смрти које деца најлакше схватају и које се, можемо рећи, прве усвајају. Затим следе универзалност и нефункционалност, супкомпоненте смрти које деца нешто теже разумеју него претходне две, па самим тим и касније усвајају. Показало се да највећих потешкоћа деца имају око разумевања узрочности смрти. У складу са резултатима ранијих истраживања (Bonoti et al., 2013; Slaughter & Griffiths, 2007; Speece & Brent, 1992), и у овом се показало да деца постепено усвајају појам смрти, с тим што је образац усвајања нешто другачији. У истраживању Слотер и Грифит (2007) показало се да деца лакше разумеју иреверзибилност и престанак функционисања виталних органа у односу на универзалност и узрочност.

И поред тога што су деца уопштено разумела да људи неминуно умиру, имала су потешкоћа око схватања универзалности смрти. Већи број деце наводи да људи умиру, међутим, на основу њихових одговора, под популацијом која умире она ипак подразумевају само старије људе и оне болесне. Једна девојчица је (Д. К., 6 година) на питање „Шта не умире?“ одговорила: „Маме када су млађе не умиру, а када су старе умиру“. Може се претпоставити да млађа деца тешко прихватају чињеницу да сви људи умиру, укључујући и њима блиске особе, пре свега, родитеље. Можда отуда слични одговори малишана да умиру старе и болесне особе.

Један дечак (А. М., 6 година) на питање „Шта се то догоди па неко умре?“ одговорио је: „Зато што су много стари“. „А зашто тада особе умиру?“ – „Зато што тако треба“. Одговори деце пружају нам могућност увида у начин и ток конструисања појма смрти код деце. Може се претпоставити да деца упијају информације из своје околине, првенствено од родитеља и прерађујући их у складу са нивоом когнитивног развоја на коме се тренутно налазе. Тиме информације добијају облик (значење) који је у складу са дечијим схватањем света, што олакшава њихову асимилацију. Оне добијају своје место у дечијој репрезентацији света, али тако да га не мењају, већ усклађујући се с њиме. Уколико добијене информације превазилазе когнитивне могућности детета или су превише застрашујуће за њега, оно ће их вероватно одбацити. На тај начин, деца формирају своја схватања и мишљења о смрти, која су у почетку нижег нивоа зрелости, али чији је циљ, пре свега, ослободити децу страха и омогућити им слободно упознавање света који их окружује. Тек са развојем мишљења и осамостаљивањем долази до потпунијег и целовитијег развоја концепта смрти.

Могли бисмо рећи да се одговори деце поклапају са закључцима истраживања Халперна и Палица (Halpern & Palic, 1984), у коме су открили да је нижи ниво анксиозности у млађој узрасној групи (7–8 година, у односу на старију групу 10–11 година) манифестован у односу на слику на којој је приказано дете које је умрло него на оној где је приказана умрла стара особа. Не прихватајући могућност сопствене смрти, деца и даље верују да до наступања њихове смрти има још доста времена.

Деца су о узроку смрти пружала и следеће одговоре: када стане срце; од много лека, а лек је отрован; када прође рок трајања хране; када особа нема хране и воде; када је много стара, падне, па се повреди; ударе кола особу; падне некеме камен на главу. Дакле, поред уобичајене старости као узрока смрти, наводе се и спољашњи фактори смрти, што је у свом моделу развоја појма смрти код деце Барбара Кејн (1979) истакла као важну карактеристику друге фазе развоја. У одговорима деце може се приметити и утицај филмова и цртаних филмова који обилују насилним сценама смрти. Дечак О. Ћ. (5 година) устао је и одглумио сцену убиства када му је постављено питање „Зашто особа умире?”. На крају сцене држао се за стомак, где је ко бајаги био погођен и рекао: „Тако треба да се држе руке и то ће спречити да особа умре”.

У неким одговорима деце уочава се и утицај религије: „Људи умиру зато што је Бог такве људе створио” (Б., 7 година). Наводи се да су деца овог узраста фасцинирана феноменом уништења и сакаћења и испољавају радозналост за то како изгледа леш,¹ што се може учити и у одговору овог дечака (В. И., 7 година): „Особа не може да оживи, јер је закопана. Смрзну јој се кости и опадне јој кожа”.

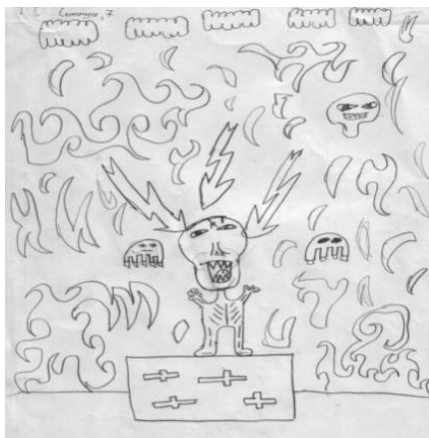
Преглед резултата истраживања указује нам да је начин на који деца поимају смрт повезан са њиховим узрастом, што је у складу са резултатима ранијих истраживања (Slaughter & Griffiths, 2007). Показало се да седмогодишњаци манифестују зрелије разумевање смрти у односу на млађе другове и другарице, односно петогодишњаке и шестогодишњаке.

Није пронађена повезаност између начина на који деца поимају смрт са полом детета, што је у складу са резултатима добијеним у истраживању Слотер и Грифит (Slaughter & Griffiths, 2007). Такође, није пронађена повезаност између разумевања смрти деце са њиховим искуством са смрћу. Тавли и Тонбург (Townley & Thornburg, 1980) у свом истраживању такође нису пронашли повезаност искуства детета са смрћу и развојем концепта смрти.

---

¹ *Children's understanding of death*. (б. д). Преузето са <http://www.hospicenet.org/html/understand.html>, 2. 12. 2013.

Анализом цртежа деце утврдило се да деца имају различите визуелне представе смрти. Сматрамо важним истаћи да је нешто више од половине деце цртало на тему смрти, што није у складу са постављеним очекивањима да ће сва деца из узорка цртати на задату тему. Деца која су цртала „Смрт” на својим цртежима приказивала су усамљене фигуре умрлих особа, сцене сахране, споменике, гробље, ковчеге, лобање и сцене убиства, односно особе које се међусобно убијају ножем или пиштољем, тужна лица. Претпоставка Марије Нађ (1948) о персонификацији смрти од стране деце делимично је потврђена. Она је сматрала да деца смрт обично замишљају у виду костура, сенке умрле особе или клоуна. Неколико детета из овог узорка смрт је нацртало у облику лобање, једне или више њих, што бисмо могли сагледати као вид персонификације (Цртеж 1). Остала деца смрт су углавном представљала кроз приказ сахране, гробља, споменика.

Цртеж 1. „Смрт”, С. М. (7 г.)

Као што је већ поменуто, у групи шестогодишњака уочена је повезаност између нивоа поимања смрти и цртања на задату тему. Деца која су манифестовала нижи ниво поимања смрти нису цртала оно што се од њих захтевало, односно избегавала су тему смрти. С друге стране, сва деца која су имала зрелије разумевање смрти цртала су у складу са задатом темом и представила су своје виђење смрти. Сви седмогодишњаци су цртали своје виђење и доживљај смрти, односно цртала су у складу са задатом темом, без обзира на ниво поимања смрти. Код петогодишњака није уочена повезаност поимања смрти и теме цртежа. Оно по чему се цртежи седмогодишњака разликују од осталих јесте комплексност самог цртежа. Док се на цртежима петогодишњака и шестогодишњака могу уочити усамљене фигуре или сцене на којима је приказана борба између две особе, на

цртежима седмогодишњака доминира емоција. На Цртежу 2, који припада девојчици од седам година, као што можемо видети, налази се гроб, иза гроба је дрво са кога пада лишће. На цртежу доминира осећање туге. На једном другом цртежу нацртана је девојчица поред гроба са цветом у рукама. На лицу девојчице туга је представљена кривом линијом усана надоле.

Цртеж 2. „Смрт”, С. С. (7 г.)

Оно што се истиче на овом цртежу јесте тужно Сунце, чије су усне такође извијене надоле дочаравајући жалост. Често се на цртежима седмогодишњака налазе и киша или громови, као симболи нечега тужног и застрашујућег.

Овде би требало истаћи да су Том и Гренквист (Tamm & Granqvist, 1995, према Bonoti et al., 2013) у свом истраживању такође користили цртеже деце и анализом су уочили да их је могуће поделити у две категорије. Једну категорију цртежа назвали су *биолошки приказ смрти* и у њој су се нашли цртежи деце на којима је било приказано насиље, умрле особе у ковчегу, сахрана или гробље. Ови цртежи су припадали млађој групи деце. У другој групи цртежа налазили су се они на којима је била приказана емоција, туга или патња и ова група названа је *психолошки приказ смрти*. Цртежи из друге групе припадали су старијој деци. Другим речима, они су приметили развојни тренд са биолошког концепта смрти ка метафизичком. Овакав развојни тренд уочен је и у истраживању Јанг и Чен (Yang & Chen 2002), као и у овом истраживању.

И код дечака и код девојчица углавном је постојао тренд представљања смрти у виду умрле особе или гроба. Међутим, треба истаћи да су насилне сцене смрти уочене на цртежима неколико дечака из узорка, и то тако што су цртали сцене убиства ножем или пиштољем. С друге стране, ни код једне девојчице није уочено представљање насилне смрти. Такође, дечаци су били нешто креативнији, па су поред уобичајених приказа лобања, сахрана и споменика, нацртали и „Кућу смрти” (Цртеж 3), „Зид смрти” или „Убиство”.

Цртеж 3. „Кућа смрти” Ж. Ж. (6 г.)

Утицај искуства детета са смрћу остварио је различити утицај на визуелну представу смрти код деце различитог узраста. Сви седмогодишњаци који су имали искуство са смрћу на својим цртежима цртали су смрт, и то тако што су најчешће цртали споменике, гробље или сахрану. Од петоро шестогодишњака која су имала искуство са смрћу, смрт је цртало двоје. Код петогодишњака троје је имало искуства са смрћу, а двоје ју је кроз своје цртеже и представило.

ЗАКЉУЧАК

Сумирајући добијене резултате, можемо рећи да усвајање појма смрти тече постепено тако да зрелије разумевање смрти показују старија деца. Постепеност усвајања концепта смрти уочава се и кроз постепено усвајање одређених аспеката смрти. Визуелно представљање смрти за децу уопштено није представљало већу тешкоћу. На својим цртежима „Смрт” су представљала цртајући усамљене фигуре умрлих особа, сцене сахране, споменике, гробље, ковчеге, лобање и сцене убиства, односно особе које се међусобно убијају ножем или пиштољем.

Указали бисмо и на ограничења која прате овај рад. Ограничење добијених резултата огледа се, пре свега, у величини узорка. Истраживање спроведено на узорку од 60-оро деце чини покушај генерализације непоузданим. Затим, инструмент *Интервју о смрти за децу* преведен је са енглеског језика само за потребе овог истраживања тако да је неопходно извршити његову стандардизацију и на нашем узорку. Како би се добила потпунија слика развоја концепта смрти код деце, неопходно је уједначити групе деце по искуству са смрћу и потпуности/непотпуности породице из које потичу.

На крају, очекујемо да би овај рад могао пружити неке релевантне информације родитељима и стручњацима који раде са децом како да приближе појам смрти деци. Утисак који је формиран током

спровођења овог истраживања јесте да је са децом могуће слободно и отворено разговарати на тему „Смрт”. Штавише, њима је разговор о смрти неопходан јер она већ имају формирана своја схватања и уверења иако одрасли често у то не верују. Многи родитељи су рекли да њихова деца не знају шта је то смрт. Међутим, испоставило се да није тако. Смрт је саставни део живота и није нешто о чему треба ћутати и шта треба крити. Да би деца могла слободно да откривају свет, потребно је табу тему смрти приближити деци. А један од најбољих начин за то је путем разговора, цртања и игре.

Надамо се да ће овај рад помоћи отклањању бар дела предра-суда које не само родитељи већ и они који раде са децом имају о де-чијем односу према смрти. Такође, можда ће пружити неке одговоре на питања која родитељи често постављају себи и другима, а то су: „Шта дете зна о смрти и шта бих могао да му кажем, а да га не повредим?; „Да ли деци треба рећи о смрти блиске особе или је боље то крити од њих и да ли ћемо их ћутањем о смрти драге особе заиста заштити?”. Пружање објашњења које прати мисаони ток детета и које је у складу са њиховим узрастом и схватањем спречило би развој конфликтног односа према смрти.

ЛИТЕРАТУРА

- Bonoti, F., Leondari, A. & Mastora, A. (2013). Exploring children's understanding of death: through drawings and the death concept questionnaire. *Death Studies*, 37 (1), 47–60.
- Children's understanding of death*. (б. д.). Преузето са <http://www.hospicenet.org/html/understand.html>, 2. 12. 2013.
- Cotton, R., & Range, L. (1990). Children's death concepts: Relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19(2), 123–127.
- Cuddy-Casey, M. & Orvashel, H. (1997). Children's understanding of death in relation to child suicidality and homoicidality. *Clinical Psychology Review*, 17, 1, 33–45.
- Halpern, E. & Palic, L. (1984). Developmental changes in death anxiety in childhood. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 5, 163–172.
- Jay, S., Green, V., Johnson, S., Caldwell, S., & Nitschke, R. (1987). Differences in death concepts between children with cancer and physically healthy children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 46(4), 301–306.
- Kane, B. (1979). Children's concept of death. *The Journal of Genetic Psychology*, 134, 141–153.
- Кондић, К. (1992). *Првих десет година живота*. [The first ten years of life]. Београд: Центар за примењену психологију – Друштво психолога Србије.
- Кондић, К. и Видановић, С. (2011). *О деци и родитељима*. [About children and parents]. Ниш: Филозофски факултет у Нишу.
- Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 3–27.
- Piaget, J. (1960). *The child's conception of the world*. Paterson NJ: Littlefield, Adams, & Co.

- Slaughter, V. & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12 (4), 525–535.
- Speece, M. & Brent, S. (1992). The acquisition of mature understanding of three components of the concept of death. *Death Studies*, 16, 221–229.
- Tamm, M. E., & Granqvist, A. (1995). The meaning of death for children and adolescents: A phenomenographic study of drawings. *Death Studies*, 19, 203–222.
- Townley, K. & Thonrnburg, K. (1980). Maturation of the concept of death in elementary school children. *Educationla Reasrch Quaterly*, 5(2), 17–24.
- Yang, S. C., & Chen, S. F. (2002). A phenomenographic approach to the meaning of death: A Chinese perspective. *Death Studies*, 26, 143–175.

CONCEPT OF DEATH FROM CHILD'S PERSPECTIVE

Miljana Spasić*

University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of Psychology, Niš, Serbia

*PhD student

Summary

The aim of the conducted research was to determine the way in which children conceive death and the visual representation of death of children. Moreover, we examined the differences in the degree of prominence of the basic variables with regard to the socio-demographic characteristics of the participants (age, gender, experience with death, completeness of a family). The research was conducted on a sample that consisted of 60 children aged 5, 6 and 7 years and their parents.

Summarizing the obtained results we notice that children differ in the way they conceive death, so that their understanding depends on their age. It has been shown that the seven-year-olds have a more mature understanding of death in comparison to the five-year-olds and six-year-olds. When it comes to understanding some aspects of death, it has been shown that children understand and adopt inevitability and irreversibility as aspects of death much easier than universality and dysfunctionality. Understanding the causality of death is what gives most problems to children.

The analysis of the drawings has shown that children differ among each other when it comes to visual representation of death. It is important to note that more than a half of the children drew on the given topic 'Death', whereas the rest of the children drew whatever they wanted to. The children who drew 'Death' usually depicted lonely figures of deceased persons, scenes of funerals, tombstones, coffins, skulls and murder scenes, that is persons killing each other with knives or guns.

In the group of six-year-olds we notice a connection between the level of understanding death and drawing on the given topic, so that children with a lower level of understanding death did not draw on the given topic, that is they avoided the topic 'Death'. On the other hand, all children that had a more mature understanding of death represented their view of death.

What is different in the drawings of the seven-year-olds from the rest of the drawings is the complexity of the drawing itself. Whereas in the drawings of the five-year-olds and six-year-olds we may notice lonely figures or scenes of fight between two persons, in the drawings of the seven-year-olds what is dominant is emotion.

Scenes of violence and murders are present in the drawings done by boys, which cannot be noticed in the drawings done by girls. In addition to this, boys were a bit more creative, so they included 'The House of Death', 'The Wall of Death' and 'Murder' in

their drawings. There were no connections between the way in which the children conceive death and gender of the child or the child's experience with death.

We expect that this study might contribute to the understanding of the way in which children conceive of death, thus facilitating the conversation on this topic between adults and children, which may sometimes be challenging. Also, we expect that it will eliminate at least a part of the prejudice about children's relation to death. It has been shown that children readily accept conversation on this topic and that they express their opinion on death effortlessly.

However, the contribution coming from new research is of extreme importance, especially when we bear in mind that this aspect of children's development is insufficiently investigated.